

tičnih problema, ali bit će potrebno riješiti niz teoretskih fonoloških pitanja što nikako nisu laka. Sva su vezana uz kompleks /ijē/; odnosno kategoriju *D* u našem popisu:

1) Kompleks *D* sastoji se, u fonetskom smislu, od dva jasno različita dijela – prvi označujemo eksponiranima [ij], drugi je [ē]. Kako *D* nikada ne alternira s /jē/₁, postavlja se pitanje kakva je fonetska razlika između [ij] i [j] u tim dvjema kategorijama.

2) Kategorije *D* i *G* obje su jednosložne. Da li se fonološka opozicija među njima zasniva na prvom dijelu *D*, dakle /ij/ ~ /j/? Ako je tako, onda je pretpostavljeni fonem /ij/ jedini koji u standardnoj ijekavštini dolazi isključivo ispred /ē/, što se tipološki nikako ne slaže s općom fizionomijom distribucijskih pravila u standardnoj novoštokavštini. Ukoliko pak prihvatimo cio kompleks *D* kao fonem, dakle /ijē/, onda će taj fonem biti jedinim diftonškim fonemom u sustavu.

3) Kakav mehanizam osigurava da se samo /ijē/₁ može zamjenjivati kategorijom *D* (što se normalno i čini), a da fonetski identičan slijed /ijē/₂ ne može biti njome zamijenjen?

(*Svršit će se.*)

O PROTETSKOM *H*

Milan Moguš

Kad u jeziku dođe do nestanka kakva fonema, onda se ta pojava više ne tumači samo slabom artikulacijom toga fonema, nego se nastoji naći pravi razlog, tj. po čemu se koji fonem toliko ne uklapa u sustav da je počeo nestajati. Tako npr. danas više ne smatramo da su samoglasnici *ѣ* i *ѥ* nestali u određenom položaju zbog svoje slabe artikulacije – jer su istu artikulaciju imali i kad su se pojavili – nego zbog promijenjenih odnosa u vokalizmu. Naime, u koleraciji dugih i kratkih samoglasnika jedino oni nisu imali svojih istovrsnih dugih parnjaka, a kako se nisu mogli duljiti, nestali su iz sustava bilo prijelazom u kakav drugi samoglasnik bilo nestankom.

Isti je slučaj i s fonemom *h*. Njegov se gubitak u našem suglasničkom inventaru opravdavao jedino artikulacijskim razlozima. Redovito je dobivao epitete »neodređen«, »labav«, »slab« i slično. Ali gramatike i pravopisi nisu u suglasničkoj klasifikaciji uopće spominjali njegovu »labavu« artikulaciju. Stavljale su ga bez ikakvih ograda u isti red sa *k* i *g* kao stražnjojezičnim ili velarnim suglasnicima.¹ Što se fonetske strane tiče, istina je da *h* nema re-

¹ Usp. S. Težak-S. Babić, Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika, Zagreb, 1966., str. 37.

lativno najintenzivniji spektar glasa, nego se – s obzirom na svoju optimalu – nalazi zajedno sa *f*, *ž*, *dž*, *l*, *lj*, *nj*, *r* pri dnu ljestvice.² Nije dakle jedini slaba intenziteta. Štoviše, »*h* se ne može čuti na svom najjačem dijelu, jer je potisnut od *š*, isto kao *č* od *ć*, *š* od *s*, itd.«³ Unatoč tomu gotovo se jedino kod *h* operira slaboćom artikulacije kad treba objasniti njegov nestanak.

A problem je u sustavu. U korelaciji zvučnih i bezzvučnih suglasnika hrvatskoga jezika bezzvučno *h* nije imalo i nema svog zvučnog para. To je pravi razlog zašto se taj suglasnik mogao gubiti. Znamo da se u mnogim narodnim govorima, osobito štokavskim, fonem *h* i izgubio, pa je u njima – s obzirom na korelaciju po zvučnosti – suglasnički sustav postao integriraniji.

I pojava se sekundarnog suglasnika *h*, tj. njegovo ostvarenje gdje mu po etimologiji (postanju) nije mjesto, može objasniti usustavljenjem. Filolozi, dakako, ovdje nisu mogli iznositi slabu artikuliranost suglasnika *h* kao argumentaciju, nego su pribjegli – stranom utjecaju. Takvu se »tradicionalnom« objašnjenju već prigovara, i to s pravom. Ismet Smailović u raspravi »Jezik Hasana Kikića« naglašava da se »uzroci opravdanog i neopravdanog čuvanja glasa *h* u govoru bosansko-hercegovačkih Muslimana potraže na drugoj strani nego što se obično pretpostavlja«.⁴ A pretpostavlja se turski utjecaj i njemu se »pripisuje prisutnost glasa *h* u riječima orijentalnoga porijekla(a ponekad i u slavenskim riječima) ... Meni se čini – nastavlja Smailović – da se u tome utjecaj turskog jezika precjenjuje i da su svi navedeni dokazi u prilog turskom utjecaju prilično nestabilni. Prije svega Ivićev argumenat da 'među našim muslimanima ima i porodica koje potiču od doseljenika iz Azije', i da 'ne treba zaboraviti ni česte i veoma duge boravke muslimanskih ratnika u sultanovoj vojsci', nije uvjerljiv da opravda pravilno i nepravilno čuvanje glasa *h* u govoru Muslimana. Zar bi izvjestan broj porodica od azijskih doseljenika (a one su u velikoj manjini, ima ih daleko manje nego što Ivić pretpostavlja), mogao učvrstiti među ostalim Muslimanima tako karakterističnu jezičnu (fonetsku) pojavu? Zar bi to mogli učiniti i bosansko-muslimanski ratnici u turskoj vojsci? Zašto to nisu učinili muslimani drugih nacija (Bugari, Grci, Makedonci, Albanci i dr.) u svojim jezicima jer su i oni bili turski ratnici? Pa i naši kršćani kao turski vojnici (martoloz) tokom 16. i 17. st.? Ako bi to sve i bilo moguće, zašto se to onda ne vidi i u drugim jezičnim elementima a ne samo u glasu *h*? Konačno, kako će se turskim utjecajem objasniti pojava glasa *h* u turcizmima gdje taj glas etimološki u turskom jeziku ne postoji, npr.: *hāvāz* (iz tur. avaz, od perz. āwāz) = glas, *hālāt* (iz tur. alāt, od arap. ālāt) = oruđe, sprava, *hāmbār* (iz tur. anbar, od

² Ivo Škarić, Glasovi hrvatskosrpskog jezika u fizio/psiho/-akustičkoj i akustičkoj analizi, Jezik, XI., str. 81.

³ Isto, str. 81.-82.

⁴ Ismet Smailović, Jezik Hasana Kikića, Rad JAZU, knj. 361., Zagreb, 1971., str. 517.

perz. *anbār*) = skladište za zrnastu hranu, *hāstār* (iz tur. *astar*, od arap. *āstār*) = platno za postavu odijela, *sāhat* (iz tur. *saat*, od arap. *sāatun*) = sat, ura, *zēhra* (iz tur. *zerre*, od arap. *zārrā*) = sićušni dio itd., itd. Sigurno je da ovo *h* naši Muslimani nisu čuli od Turaka jer ga Turci u svom jeziku ne izgovaraju ... Kad bi turska leksika i onomastika bili zbilja tako utjecajni faktori da čuvaju glas *h* u muslimanskim govorima, onda bi bilo sasvim prirodno da svi jugoslavenski Muslimani imaju očuvano *h* bar u riječima koje su primili iz turskog jezika. Međutim, činjenično stanje nije takvo. Dok u Bosni i Hercegovini svi muslimanski govori čuvaju fonem *h* (doduše u više fonetskih varijanata), dotle ga Muslimani kosovsko-resavske i prizrensko-timočke jezične zone nemaju, a u tim je zonama turska leksika i danas vrlo brojna i jaka (*Asan*, *Memet*, *adžija*, *ajvan*, *alva* itd.) ... Prema sadašnjim podacima – zaključuje Smailović – ja ne mogu biti uvjeren da je u vezi s glasom *h* turski utjecaj od tako velike važnosti kao što se to u našoj naučnoj literaturi ističe.«⁵

Ovim je svojim dokazima Smailović sasvim uvjerljivo otklonio dugogodišnju tezu o stranom utjecaju kao začetniku pojave sekundarnoga *h*. Nije, doduše, riješio problem, ali je pogodio pravac: treba napustiti anegdoticnu dijalektologiju i pristupiti istraživanju s punom ozbiljnošću lingvističkoga razmišljanja kako bi se mogli »donositi precizniji i sigurniji zaključci«.⁶

Kad se radi o objašnjenju sekundarnoga *h* u početnom položaju, dakle protetskoga, kao u primjerima *hrda*, *hrvati se*, *hrzati* i njihovim izvedenicama, mislim da je potrebno poznavati neke činjenice iz povijesne gramatike.

Poznato je da se razvoj svakog slavenskog jezika, pa tako i hrvatskoga, temelji na određenoj transformaciji nashijeđenoga (praslavenskoga) stanja. Tako su, između ostalog, i praslavenska pravila o raspodjeli fonema doživjela u nas korjenite izmjene. S obzirom na početak riječi postojala su ranije znatna ograničenja. U početnom položaju nije moglo stajati čak sedam starih samoglasnika: *y* (*jeri*), *e* (*e^a*), *ь* (*jer*), *ъ* (*jor*), *ě* (*jat*), *ɾ* (samoglasno *r*), *l̥* (samoglasno *l*). Prijelazom *y* > *i* (*synъ* > *sin*), *e* > (*měso* > *meso*) *ě* > *e*, *i*, *ije* (*tělo* > *telo*, *tilo*, *tijelo*), *l̥* > *u* (*v̥lkъ* > *vuk*), *ɔ*, *o* > *a*, *ø* (*sъnъ* > *san*, *dъnъ* > *dan*) rasterećen je sustav jer je distribucijska zabrana za navedene stare samoglasnike izgubila njihovim nestankom svoju praktičnu vrijednost.

Ali nestankom *ɔ* i *o* pojavilo se istovremeno sekundarno početno *ɾ*. Valja naime pri ovakvim analizama razlikovati samoglasnike *ɾ* i *l̥* od sekvence likvida + poluglas, iako se i jedno i drugo u staroslavenskoj grafiji jednako označivalo. Spomenute su sekvence doista postojale u primjerima kao *krbst̥ɔ* i *bl̥tha* i bile su u fonološkoj opoziciji sa *ɾ* i *l̥*. Njihova je razlika bila i u kvantiteti: vokali su *ɾ* i *l̥* bili uvijek dugi, a kod sekvenci *r̥ɔ*, *rb*, *l̥ɔ*, *lb*

⁵ Isto, str. 517.–520.

⁶ Isto, str. 520.

vokal je bio kratak. Zato današnji primjeri kao *cfn*, *křv*, *žřvanj* – *žūt*, *vũk*, *dũg* (imenica) pokazuju iskonsko samoglasno *ɾ* i *ʎ*, a izrazi *křst*, *přst*, *zřno* – *bũha*, *dũg* (pridjev) sekundarno *ɾ* i *ʎ* koje je nastalo od sekvencã likvida + poluglas nakon gubitka poluglasa i prijelaza *ʎ > u* (*krbstь > krst*, *prbstь > prst*, *blbha > bljha > buha*, *dlbgь > dljgь > dug*). Budući da iskonsko samoglasno *ɾ* – kao što smo rekli – nije moglo biti početno, jasno je da je ono što se danas javlja – sekundarno, dobiveno nestankom *ɔ* i *b* u kombinacijama *rɔ-* i *rb-*. To potvrđuje naglašena ili nenaglašena kraćina početnoga samoglasnika: *řda*, *řdast*, *řdati*, *řdav*, *řtić*, *řvãč*, *řvãčev*, *řvãčica*, *řvãčki*, *řvalište*, *řvãnje*, *řvati se*, *řzanje*, *řzati*. Od toga odstupa jedino *řt*, gen. *řta*, ali tu je dug naglasak dobiven analogijom kasnije (naziv *Řmanj* nastao je od *Hřmanj* gdje *ɾ* nije bilo na početku). Međutim, pojava je početnog samoglasnoga *ɾ*, makar i sekundarnog, značila u isti mah uspostavu nečega što je odudaralo od općeg toka dotadanje fonološke situacije. Zato i neki štokavski sustavi hrvatskoga jezika (pored čakavskog i kajkavskog narječja) – u skladu s ranijom tendencijom da *ɾ* ne može biti na početku – počinju rabiti protetsko *h*: *hrđa*, *hrđav*, *hrvač*, *hrvati se*, *hrzati* i sl. Takvih primjera ima i u slovačkom jeziku: *rdza > hrdza*.⁷

Istina je da se ovakvim razvojem donekle smanjila obavijesnost jer je obavjesnije kad supostoji *r-* pored *hr-* (*rđa* pored *hrpa*), ali je istina i to da pojava protetskog *h* nije stvorila nove homonime koji bi otežavali razumijevanje. U tom su pogledu svojim glasovnim kosturom najbliži *rt* i *hrt*, pa kad bi čak i došlo do njihova izjednačivanja, fonološka bi razlika bila zajamčena naglaskom? */h/řt – hřt* (isto kao *pãs – pãš*).

Protetsko se *h* javlja u hrvatskoj književnosti i ostalim tekstovima sve do danas, čak i nakon zabrane u Brozovu pravopisu iz 1892. godine. Od brojnih ću primjera navesti, ilustracije radi, samo neke. U Mažuranićevoj »Smrti Smail-age Čengića« nalazimo ove potvrde:

Još Duraka starca k tome,
Što me *hrđa* svjetovaše
Da ih pustim domu srome.

(Agovanje, 8-10)

Mili Bože, što je raja kriva?
Il je kriva gad što Turke mori?
Il je kriva što ih *hrđa* bije?

(Harač, 27-29)

Hrdo, kučko, vojvodo Bauče

(Harač, 451)

⁷ Usp. Rudolf Krajčovič, Náčrt dejín slovenského jazyka, Bratislava, 1971., str. 93.

Hrđa bješe Rizvan-aga silni,
(Harač, 509)

To 'e oružje age Čengijića,
Ali mirno o pojasu *hrđa*.
(Kob, 30-31)⁸

Kao što se vidi, Mažuraniću su *hrđa* i *hrđati* književni likovi. Tako je i u djelima Hasana Kikića: *hrvem*, *hrvao*, *hrvali*, *obhrvale* – *hrzanje*, *hržu*, *za-hržu* – *hrđav*, *hrđavo*, *hrđali*, *hrđine boje*⁹. Dobriša Cesarić u pjesmi »Poludjela ptica« ima ove stihove:

A kad je umor jednom bude *shrvo*,
Neće za odmor nać nijedno drvo.

Ovaj Cesarićev primjer pokazuje da mu je osnovni oblik *hrvati se* te je tom obliku s protetskim *h* dodao još prefiks – *shrmati se*. Takve prefiksirane oblike nalazimo često i u novinama: *Shrvane* umorom gotovo da su zadrijemale (Vjesnik, 6. 11. 1966.), *othrvao se* (Vjesnik, 27. 4. 1972.), *othrvati se* (Večernji list, 20. 7. 1972.). Zanimljiva je pogreška napravljena u izrazu *oprvan*: Gledalac izlazi iz teatra *oprvan* tisućama sumnji (Vjesnik, 19. 11. 1966.). Umjesto normiranog *obrvan* provedena je asimilacija prema *obhrvan* > *ophrvan*, a onda je postupljeno kao da protetskoga *h* tu nije bilo te je mogući oblik *ophrvan* zamijenjen pogrešnim *oprvan*.

Glagol *hrvati se* i njegove izvedenice nalazimo i u rječnicima. Benešićev »Hrvatsko-poljski rječnik« (Zagreb, 1949.) ima *hřvāč*, *hrvāča* (zapašnik), *hřvāčki*, *-ā*, *-ō* (zapašniczy), *hřvānje* (zapasy), *hřvati se*, *hřvēm se* (pasować się) kao ravnopravne oblike s *rvač*, *rvački*, *rvanje*, *rvati se*, tj. *hrvač se* ne upućuje na *rvač*, dok *rđa* i *rzati* upotrebljava bez dubleta. U Tolstojevu se »Srpskohrvatsko-ruskom rječniku« (Moskva, 1957.) upućuje oblik *hřvati se*, *-vēm se* na *rvati se*, a *hřvāč* na *rvač*, ali to znači – budući da drugih primjera s protetskim *h* nema – da se navedeni likovi mogu sresti u književnim tekstovima.

Primjerâ ima još, a bilo bi ih neuporedivo više da nije bilo lektorskih zahvata koji su, držeći se propisane norme, uklanjali protetsko *h*¹⁰. Unatoč tomu primjeri kao *hrđa*, *hrđati*, *hrvati se*, *othrvati se*, *shrvan*, *ophrvan*, *hrzati* neprestano su živjeli u literaturi, pa bi ih kao književne dublete valjalo i priznati.

⁸ Navedeno prema izdanju »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, knj. 32., Zagreb, 1965.

⁹ Navedeno prema spomenutoj raspravi Ismeta Smailovića, str. 520.

¹⁰ Ilustrativan se primjer nalazi u raspravi S. Babića koji analizira postupak Stjepana Ivšića kao lektora Mažuranićeve knjige »Od zore do mraka«. Fran Mažuranić pisao je *hrvaju se* i *hrvaše se*, ali je Ivšić precrtao *h* i dodao napomenu: »ne smije biti hrvati se« (HZZ, sv. 2., Zagreb, 1971., str. 254.).

PRILOG UTVRĐIVANJU NAŠE RIBARSKE TERMINOLOGIJE

O nazivima jastog i hlap

Božidar Finka

Morski su rakovi jastog i hlap osobit kulinarski i gurmanski specijalitet ne samo na obalnom području nego i u čitavoj unutrašnjosti. Uza sve to ni do danas se nisu dovoljno ustalili nazivi za te rakove ili se zamjenjuju pa se može dogoditi (i događa se) da se plati jedan rak, a da se dobije onaj drugi. Da ima nejasnoća oko identifikacije tih dvaju rakova, potvrđuju i članci u stručnom časopisu Morsko ribarstvo (usp. god. XXIII., br. 2, 1971.), posebno članak »Jastog ili hlap?« Dobroslava Elezovića i članak »O nazivima hlapa i jastoga« Fabjana Grubišića. Ponukan pozivom Uredništva Morskog ribarstva da i lingvisti pomognu »u sređivanju i usklađivanju stručnih naziva u čitavoj grani morskog ribarstva« pridružujem se započetoj diskusiji o nazivima i o sadržaju (značenju) naziva jastog i hlap, pogotovu što su po srijedi rakovi za koje postoji širi interes pa je i utvrđivanje njihovih naziva aktualno i leksičko i terminološko pitanje našega književnog jezika.*

Budući da ni u literaturi ni na terenu nema jednodušnosti koji je rak *jastog*, a koji *hlap* i budući da još postoje dileme treba li rabiti upravo ta dva naziva ili umjesto njih koje druge te koji od njih atribuirati jednom, a koji drugom raku, potrebno je prije svakog zaključka odrediti polazište i cilj ovakva razmatranja.

I.

Spomenuti su autori naveli da na terenu vlada šarenilo naziva i da isti naziv ne označuje u svim obalnim mjestima istog raka. Da bi se dakle prevladala terminološka zbrka na terenu, ne preostaje drugo nego da se u određenim mjestima identificiraju nazivi i utvrdi koji im je sadržaj, tj. koji se rak njima označuje. Ništa ne smeta što će isti naziv u dva različita terena označivati različite rakove, odnosno što će isti rak na različitim terenima imati različite nazive. To je samo dokaz o slaboj gospodarskoj i političkoj povezanosti naših krajeva u prošlosti pa nije čudno što se posljedice osjećaju i imaju odraza i u sadašnjosti. Kao što je poznato, uz manje mjesne dijalekatske razlike nazivi su za spomenute rakove uglavnom isti; veća je razlika samo u tome što isti naziv ne označuje svagdje istog raka. Tome se i ne treba suviše čuditi jer rakovi o kojima je riječ, a i rakovi općenito, nisu ni svakidašnja

* Ovo je jedan u nizu priloga utvrđivanju naše ribarske terminologije koje postupno objavljujem u stručnom časopisu Morsko ribarstvo.